Червоне листя

Вільям Фолкнер

ЧЕРВОНЕ ЛИСТЯ

I

Двоє індіанців перейшли через селище, прямуючи до осель невільників. Два ряди чепурненько побілених хатин з недопаленої цегли, в яких мешкали раби племені, стояли обабіч притіненої вулички, помережаної слідами босих ніг. Де-не-де в пилюці німотно валялися саморобні цяцьки. На вуличці не було й знаку життя.

— Я знаю, що ми тут знайдемо,— сказав один з індіанців.

— Чого ми не знайдемо,—поправив його другий.

Дарма що був полудень, надворі ніхто не показувався, та й у хатинах було порожньо й тихо, з потинькованих і потрісканих коминів піде не курилося.

— Атож. Так само було, коли помер батько того, хто тепер Чоловіком.

— Ти хочеш сказати, того, хто був Чоловіком.

— Еге ж.

Один індіанець називався Три Коші. Років йому було під шістдесят. Обидва вони були приземкуваті, досить огрядні й череваті і виглядом нагадували заможних міщан; обидва мали великі голови, великі й широкі землисті обличчя з виразом якогось притьмареного супокою, як у тих різьблених постатей, що виринають несподівано з туману на зруйнованій стіні десь у Сіамі чи на Суматрі. Такими зробило їх сонце — різкі промені його й різкі тіні. Волосся їхнє було мов осока на випаленій землі. У Коша вухо оздоблювала емальована табакерка.

— Я весь чає казав, що так воно не годиться. В давнину не було ні хатин для невільників, ні самих невільників. Кожен робив собі, що хотів. Усі мали вдосталь часу. А тепер раз у раз мусиш вишукувати роботу для негрів — вони люблять гнути спину.

— Вони як ті коні чи собаки.

— Та вони дурні, далі нікуди. Ніщо їх не вдовольняє, їм би тільки гнути спину. Вони гірші за білих.

— Якби ж то Чоловік сам знаходив для них роботу!

— Ай правда. Я не люблю рабства. Так воно не годиться. Колись — отоді люди жили, як годиться. А тепер ні.

— Звідки тобі пам'ятати, як жили колись!

— Я чув від тих, хто пам'ятає. І сам пробував жити, як годиться. Людину не для того створено, щоб гнути спину.

— Атож. Бачиш, яке в них стало тіло від роботи.

— Еге ж. Чорне. І гірке на смак.

— А ти їв?

— Один раз. Ще замолоду, коли був неперебірливий до їжі. Тепер то вже не їв би.

— Звісно. Тепер вони занадто дорогі, щоб їх їсти.

— їхнє м'ясо гіркувате, а це мені не смакує.

— Все одно вони занадто дорогі, щоб їх їсти, адже білі дають за них коней.

Вони ввійшли у вуличку. Жалюгідні, німотні цяцьки — божки з дерева, лахміття і пір'я — валялися в пилюці біля потемнілих порогів, упереміш із кістками та поламаними посудинами з гарбузів. Ніде пі звуку з якої-небудь хатини, ні живої душі в дверях. Так було вже від учора, коли помер Ісетібега. Але двоє індіанців і без того знали, що знайдуть.

Посеред негритянського висілка стояла хатина, трохи більша, ніж решта. У певні фази місяця негри збиралися тут виконувати першу частину своїх обрядів, а потім, як споночіє, вирушали у видолинок, де зберігалися їхні барабани. В цій хатині вони тримали дрібніше ритуальне начиння: якісь таємничі оздоби та обрядові записи у вигляді паличок, що на них червоною глиною було намальовано різні символи. Серед хатини під отвором у даху було вогнище з рештками попелу, а над ним висів залізний казан. Віконниці були зачинені. Ввійшовши в ту хатину із сліпучого сонячного світла, двоє індіанців спершу нічого не могли розрізнити, лише якийсь рух і тінь, що в ній поблискували білки очей, немов усередині було напхом напхано негрів. Індіанці зупинилися на порозі.

— От і маєш,— озвався Три Коші.— Я ж казав, що так воно не годиться.

— Щось мені не дуже хочеться тут бути,— промовив другий індіанець.

— Коли чорні бояться, від них відгонить інакшим духом, ніж від нас. Оце ж того тобі й вадить.

— А таки не дуже хочеться тут бути.

— І від тебе відгонить, коли ти боїшся.

— Може, то від Ісетібеги такий дух?

— Атож. Він знає. Знає, що ми тут знайдемо. Ще помираючи, він уже знав, що ми тут сьогодні знайдемо.

В загуслій теміні хатини назустріч індіанцям поблискували очі негрів, напливав їхній запах.

— Мене звуть Три Коші, ви знаєте,— заговорив перший індіанець.— Ми прийшли від Чоловіка. Той, кого ми шукаємо, втік?

Негри нічого не відповіли. Запах від них, від їхніх тіл наче хвилями здіймався в гарячому застиглому повітрі. Здавалося, в них усіх одна думка — про щось далеке й незбагненне. Всім гуртом вони скидались на одного восьминога, на розкопане коріння велетенського дерева, так мовби зненацька зняли верхній шар грунту, і під ним відкрився покорчений, густий, відворотний клубок сполоханого життя, що зроду не знало сонця.

— Ну? — сказав Три Коші.— Би знаєте, чого ми прийшли. Той, кого ми шукаємо, утік?

— Вони щось думають,— промовив другий індіанець.— Мені таки не хочеться тут бути.

— Вони щось знають,— відказав Три Коші.

— Гадаєш, вони його переховують?

— Ні. Віп утік. Ще вчора ввечері. Таке вже раз було, коли помер дід того, хто тепер став Чоловіком. Три дні ми його ловили. І три дні Дум не міг піти в землю, він немов казав: "Я бачу свого коня і собаку. Але не бачу свого невільника. Де ви його поділи, що не дасте мені спокійно спочити?"

— Вони не люблять помирати.

— Авжеж. Чіпляються за життя. Завжди з ними морока. Ні честі в них, ні пристойності. Сама лиш морока.

— Не подобається мені тут.

— Мені теж. Але ж вони дикуни. Звідки б у них повага до звичаю. Отож я й кажу, що так воно не годиться.

— Еге ж. Вони чіпляються за життя. Воліють навіть працювати на сонці, аби лиш не зійти в землю разом з ватагом. Але цей наш негр таки втік.

Негри нічого не казали, не озивались ані звуком. В темряві поблискували білки очей, дикі й тьмяні, густо напливав гострий запах.

— Звичайно, вони бояться,— сказав другий індіанець.— Що ж нам робити?

— Ходім поговоримо з Чоловіком.

— Гадаєш, Мокетубе слухатиме?

— Та куди він дінеться! Йому це не сподобається, але ж він тепер Чоловік.

— Еге ж, тепер він г Чоловік. І вже може весь час носити пантофлі з червоними підборами.

Вони повернулись і вийшли. Дверей у дверній проймі не було, як не було їх і по інших хатинах.

— Він і раніше Тх носив.

— Потай від Ісетібеги. А тепер пантофлі вже його, бо він став Чоловіком.

— Атож. Ісетібезі це не подобалось, я знаю. Я сам чув, як він казав Мокетубе: "Коли ти станеш Чоловіком, пантофлі будуть твої. А поки що вони мої". Тепер Мокетубе став Чоловіком і може їх вільно носити.

— Еге ж,—озвався другий,—Тепер він Чоловік. Він собі носив їх потай від Ісетібеги, і хто зна, чи Ісетібезі було про це відомо. А тепер Ісетібега помер, хоч і не був ще старий, і пантофлі перейшли до Мокетубе, бо ж він став Чоловіком. Що ти про це думаєш?

— Я про це не думаю,— сказав Три Коші,— А ти?

— Я теж не думаю,— відказав другий.

— То й добре,— схвалив Три Коші,— Так воно розумніше.

II

Будинок стояв на пагорку серед дубняка. Одноповерховий фасад будинку складався, власне, з палубної надбудови пароплава, що колись сів на мілину під берегом річки. Дум, батько Ісетібеги, із своїми невільниками розібрав цей пароплав і на кипарисових колодах перетяг за дванадцять миль від річки, що забрало в них п'ять місяців. Перед тим будинок ватага являв собою саму тільки цегляну стіну. Дум звелів

приставити пароплав бортом до тієї стіни, і тепер пощерблені та облуплені карнизи в стилі рококо виставляли там напоказ свою збляклу позолоту; двері кают були завішені жалюзі, і над ними ще збереглися золочені написи.

Дум родом був з племені мінгів і не мав прямих спадкових прав на місце ватага, бо хоч і належав до вождевого роду, але тільки як один із трьох дітей по материнській лінії. Замолоду він здійснив подорож човном з північного Міссісіпі до Нью-Орлеана — Ныо-Орлеан тоді був майже європейським містом,—де познайомився з таким собі кавалером Сьє Блонд де Вітрі, суспільне становище якого було не менш сумнівне, ніж Думове. Під опікою цього свого патрона Дум увійшов у коло картярів та горлорізів нью-орлеанського узбережжя, де він видавав себе за ватага племені, Чоловіка, спадкового власника тієї землі, що належала чоловічій лінії роду. Той же таки кавалер де Вітрі і дав йому ім'я — він назвав його du homme1, звідки й вийшло Дум.

Усюди їх бачили разом — приземкуватого індіанця з зухвалим, загадковим обличчям людини нечистої раси, і вигнанця-парижанина, друга — як подейкували — Каронделе й близького приятеля генерала Вілкін-сона2. Потім їх десь не стало, обидва вони зникли з тих лихої слави кубел, куди вчащали, і по них лишилася легенда про чималі гроші, що їх нібито виграв Дум, та ще плітка про одну молоду жінку з досить заможної вест-індської родини — брат цієї жінки з пістолетом у руці розшукував Дума по всіх кублах після того, як він зник.

Через півроку зникла й молода жінка — разом з не-гритянкою-покоївкою вона сіла на пакетбот, що прямував до Сент-Луїса, і однієї ночі судно висадило її на лісистий берег північного Міссісіпі. Там її зустріли четверо індіанців з конем та фургоном, і вони повільно — бо жінка була вже при надії — протягом трьох днів добиралися до селища, де Дум, як виявилося, став

1 Перекручене французьке "de l'homme" — "з роду людського".

2 Каронделе, Франсіско (1748?—1807) — іспанський, а потім французький губернатор Луїзіани. В і л-к і н с о н, Джеймс (1757—1825) — американський генерал, брав участь у приєднанні Флоріди до США па початку XIX ст.

на цей час ватагом. Він ніколи не розповідав їй, як це йому пощастило, сказав тільки, що його дядько й двоюрідний брат раптово померли. Тоді будинок складався з цегляної стіни, що її абияк вимурували невільники, та притуленої до неї просторої хатини під стріхою. Ця хатина була поділена на кілька кімнаток, засмічених кістками та всякими покидьками, і стояла вона посеред розкішного лісу на десять тисяч акрів, більше схожого на парк, де олені паслися, мов свійська худоба. Незадовго перед народженням їсетібеги Дума й жінку обвінчав мандрівний проповідник (а заразом і торговець рабами), що прибув на мулі, з притороченими до сідла бавовняною парасолькою та трига-лоновою 1 обплетеною сулією віскі. Згодом Дум почав прикуповувати дедалі більше невільників і, за прикладом білих людей, обробляти частину своєї землі. Але роботи невільникам усе одно не вистачало. Більшість із них любісінько собі били байдики і жили так, як і в своїх африканських джунглях; тільки й того, що часом Дум цькував їх собаками задля розваги своїх гостей.

Коли Дум помер, його синові Ісетібезі було дев'ятнадцять років. Ісетібега став власником усієї землі і вп'ятеро тепер більшої череди чорних, з якими він не знав що робити. Хоч у нього й був титул Чоловіка, тобто ватага, існувала ще ціла ієрархія дядьків та двоюрідних братів, які, власне, й правили племенем. Отож урешті вони зібралися на нараду з негритянського питання і в глибокій задумі поприсідали навпочіпки під позолоченими написами на дверях пароплава.

— З'їсти ми їх не можемо,— озвався один.

— Чому?

— Бо їх забагато.

1 Галон дорівнює 3,8 літра.

— Це правда,— погодився третій.— Якби вже почали, то довелося б їх усіх поїсти. А так багато м'яса — це недобре для шлунка.

— А може, їхнє м'ясо, як оленина? Тоді воно не зашкодить.

— Можна б частину їх перебити й не їсти,— сказав Ісетібега.

Хвилину всі дивилися на нього.

— Навіщо ж? — спитав один.

— Ай справді,— підтримав його другий.— Ми не можемо цього зробити: вони занадто дорого нам обійшлися. Пригадуєте, скільки було мороки, щоб знайти їм роботу? Нам треба так, як роблять білі.

— А як це? — спитав Ісетібега.

— Вони розчищають якомога більше землі, сіють більше кукурудзи, вигодовують більше негрів, а тоді продають їх. І ми будемо розкорчовувати ліс, сіяти зерно і вигодовувати негрів, щоб потім продавати їх білим за гроші.

— А що ми робитимемо з грішми? — спитав третій. На хвилину всі задумалися.

— Там побачимо,— мовив перший.

Вони сиділи навпочіпки, замислені й поважні.

— Але ж це яка робота,— озвався третій.

— Нехай негри й роблять її,—сказав перший.

— Атож. Нехай. А нам упрівати нема чого. Піт мокрий. Від нього розкриваються пори.

— І крізь них виходить нічне повітря.

— Атож. Нехай негри працюють. їм це подобається.

Таким оце чином індіанці стали посилати негрів розчищати нові ділянки землі й сіяти там зерно. Доти невільники жили в чомусь схожому на свинячий хлів, у великій загороді, з одного краю покритій дахом. А тепер плем'я наказало їм будувати окремі оселі, хатини, й селитися в них по двоє молодим неграм та негритянкам. Через п'ять років Ісетібега продав мемфі-ському купцеві сорок рабів і на ці гроші разом зі своїм нью-орлеанським дядьком по матері здійснив подорож за кордон. На ту пору кавалер Сьє Блонд де Вітрі уже мешкав у Парижі — він дуже постарів і втратив зуби, носив корсет і маленку перуку, і на його пещеному старечому обличчі застигла іронічна й водночас трагічна гримаса. Він позичив у Ісетібеги триста доларів і за це ввів його в

певні кола паризького товариства. Ще за рік Ісетібега повернувся додому, привізши з собою позолочене ліжко, два канделябри, що при їхньому світлі нібито сама мадам Помпадур поправляла свою зачіску, тоді як з-за її напудреного плеча шкірився в дзеркало король Людовік,— і пару пантофель на червоних підборах. Пантофлі ті були замалі на Ісе-тібегу, бо він зроду не носив ніякого взуття, поки не вибрався до Нью-Орлеана.

Загорнені в тоненький папір і напхані кедровою стружкою, вони зберігалися у нього в бічній кишені сакв; він лише зрідка виймав їх, щоб ними погрався Мокетубе. Його син Мокетубе вже в три роки мав широке й пласке монгольське обличчя, таке непробудно дрімотне, що його, здавалося, тільки пантофлі могли розворушити до життя.

Матір'ю Мокетубе була гожа дівчина, яку одного дня Ісетібега побачив за роботою на баштані. Він тоді зупинився і хвильку придивлявся до неї, до її широких міцних стегон, дужих плечей, спокійного обличчя. Того дня він саме прямував до річки ловити рибу, але далі вже не пішов; стоячи там і непомітно придивляючись до дівчини, він, певно, згадував свою матір, городянку, що втекла з міста разом із віялами, мереживами та негритянською кров'ю в жилах, згадував усю пошарпану сухозлотицю того її жалюгідного роману. І не скінчився ще й рік, як народився Мокетубе. А коли йому було три роки, ноги його вже не влазили в пантофлі.

Ісетібега нишком сміявся, коли бачив, як у тихі й спекотні дні його спадкоємець запекло змагається з пантофлями в марній надії таки взути їх. Не один рік сміявся він так з Мокетубе: адже той тільки в шістнадцять років облишив свої спроби. Вірніше, Ісе-тібезі так здалося. Бо насправді Мокетубе перестав це робити лише на очах у батька: нова дружина Ісетібеги якось сказала йому, що Мокетубе вкрав пантофлі й сховав. Ісетібега перестав тоді сміятись і відіслав дружину, щоб побути на самоті.

— Атож,— мовив він уголос— Здається, мені теж хочеться ще пожити.

Ісетібега покликав сина.

— Дарую їх тобі,— сказав він йому.

Мокетубе мав о тій порі двадцять п'ять років і був неодружений. Ісетібега й сам не був високий, але все-таки вищий за сина на шість дюймів і фунтів на сто легший. Мокетубе вже тоді хворобливо розпух тілом, мав бліде, широке застигле обличчя і обрезклі руки та ноги.

— Тепер вони твої,—сказав Ісетібега, вдивляючись у сина.

Мокетубе глянув на батька тільки раз, коли ввійшов,— швидко, обережно й примружено.

— Дякую,— відповів він.

Ісетібега дивився на нього. Ніколи він не міг зрозуміти, чи бачить Мокетубе щось, чи тільки дивиться на що-небудь.

— Хіба ж не однаково, якщо я їх тобі подарую?

— Дякую,— відповів Мокетубе.

На той час Ісетібега вже навчився вживати нюхальний тютюн: один білий показав

йому, як закладати щіпку за губу і розтирати по зубах галузкою камедного дерева чи алфеї.

— Ну що ж,— сказав він,— людина не може жити вічно.

Ісетібега знову подивився на сина, тоді його погляд теж став порожнім і невидющим, і він замислився. Хто зна, про що йому думалось; досить того, що трохи згодом він сказав упівголоса:

— Атож. Але дядько Дум не мав пантофель з червоними підборами.— Він ще раз подивився на сина, одутлого й непорушного.— Під такою шкірою можна думати, що завгодно, і нічого не довідаєшся, поки не буде запізно.— Ісетібега сидів на стільці, заплетеному оленячими ремінцями.— Він навіть не може їх узути. І йому, і мені, нам обом на заваді оце його м'ясиво. Він навіть не може їх узути. Але чи ж я в цьому винен?

Ісетібега прожив ще п'ять років і потім помер. Одного дня він занедужав, і хоча прибув знахар у скунсовій безрукавці й палив над ним палички, на світанку він таки помер.

Це сталося вчора. Могилу вже викопали, і цілий день прибували люди на возах і фургонах, верхи й пішки, щоб поласувати собачою печенею, кукурудзою з бобами й свининою, картоплею, спеченою в попелі, і взяти участь у поховальному обряді.

III

— На це піде три дні,— сказав Три Коші, коли вони з тим другим індіанцем поверталися до будинку.— На це піде три дні і харчів не вистачить, я вже раз таке бачив.

Другого індіанця звали Луї Брусниця.

— І така погода, що він теж засмердиться,— докинув він.

— Авжеж. Від них самий клопіт і морока.

— А може, менше трьох днів.

по

— Вони далеко забігають/ Еге ж. Поки цей Чоловік зійде в землю, то ще засмердиться. Ось побачиш.

Обидва індіанці підійшли до будинку.

— Тепер він може взувати пантофлі,— сказав Брусниця.— Хоч би й у всіх на очах.

— Ні, ще не може,—заперечив Три Коші. Брусниця глянув на нього.—Нехай спершу очолить лови.

— Мокетубе? — здивувався Брусниця.— Гадаєш, він схоче? Та йому й слово промовити тяжко!

— А хто ж це за нього зробить? То ж його власний батько скоро засмердиться.

— Ай справді,— сказав Брусниця.— За пантофлі йому таки доведеться ще відробляти. Атож. Він же й так за них заплатив, як ти думаєш?

— А ти як думаєш?

— Ні, як ти думаєш? —— Я ніяк не думаю.

— Я теж. Ісетібезі пантофлі вже ні до чого, нехай Мокетубе бере їх собі. Ісетібега тепер нічого не скаже.

— Еге ж. Чоловік мусить померти.

— Еге ж. Нехай помирає, у нас є новий Чоловік. Перед будинком кілька обкорованих кипарисових

стовпів підтримували критий корою дашок, вищий за рубку пароплава; на втолоченій землі під дашком у негоду прив'язували мулів та коней. На передній частині пароплавної палуби сиділи якийсь дід і дві жінки—одна скубла птицю, а друга лущила кукурудзу. Старий щось говорив. Він був босий, у довгій полотняній куртці й касторовому капелюсі.

— Світ іде шкереберть,— сказав дід.— І це все через білих. Поки вони не нав'язали нам своїх негрів, ми жили собі й лиха не знали. У давні часи старі люди сиділи в затінку, їли тушковану оленину й кукурудзу, курили тютюн і розмовляли про поважні й почесні справи. А тепер? Навіть старі заморюють себе до смерті, дбаючи про тих, що люблять упрівати.

Коли Три Коші та Брусниця проходили палубою, дід примовк й скинув на них поглядом. В його притьмарених очах стояла невдоволеність, а лице було поороване безліччю дрібних зморщок.

— І цей дав драла,— сказав старий.

— Еге ж,— відповів Брусниця.— Утік.

— Я так і знав. Я ж їм казав. Три тижні доведеться його ловити, як і тоді, коли помер Дум. Ось побачите.

— Тоді ловили три дні, а не три тижні,— заперечив Брусниця.

— Ти що, був при тому?

— Ні,—відповів Брусниця.—Але мені розповідали.

— А я сам там був,— сказав старий.— Аж три тижні по болотах і чагарниках...

Обидва індіанці пішли далі, а він усе говорив.

Від пароплавного салону залишилися самі тільки підгнилі стіни та стеля; обшивка з червоного дерева та позолочене різьблення лиш де-не-де поблискували крізь шар плісняви якимись таємничими кабалістичними візерунками; вибиті вікна скидалися на порожні очниці. У колишньому салоні лежало кілька мішків з насінням чи зерном та ще передок коляски-ландо; над її віссю граційно вигиналися дві іржаві ресори, що нічого не підтримували. У кутку в лозовій клітці нечутно й невпинно бігало туди-сюди лисеня; троє худих бойових півнів порпалося в поросі, і все навколо було поцятковане їхнім висохлим послідом.

Індіанці пройшли крізь отвір у мурованій стіні і вступили до просторого приміщення з потрісканого колоддя. Там стояла задня половина ходу коляски, а самий короб її лежав на боці, віконце було заплетене лозою, і крізь шпарини вистромляли, голови ще кілька бойових півнів, зовсім молоденьких,— очі-намистини в них були непорушні й злі, гребінці потріпані. Долівка була з утоптаної глини. В одному кутку стояли прихилені до стіни рало та пара саморобних весел.

До стелі на чотирьох оленячих ременях було підвішено позолочене ліжко — те, що Ісетібега привіз із Парижа. Ні матраца, ні пружин на ньому вже не лишилося — рама

була акуратно заплетена навхрест ремінням.

Ісетібега пробував привчити свою останню дружину, зовсім молоденьку, спати в тому ліжку. Змалку хворіючи на ядуху, сам він цілу ніч напівлежав на своєму плетеному стільці. Він бачив, як дружина забиралася на ліжко, а потім сидів у темряві, вдаючи, ніби спить,— хоч насправді він спав уночі лише три-чотири години,— і слухав, як вона нишком викрадається з позолоченого ліжка до сінника на долівці. Удосвіта вона тихенько вилазила назад на ліжко, і тепер надходила її черга вдавати, ніби вона спить, а Ісетібега сидів собі збоку, слухав і тихцем сміявся.

У другому кутку над десятигалоновим барильцем віскі звисали канделябри, прив'язані ремінцями до двох жердин. Була ще там глиняна піч; обличчям до неї і сидів на плетеному стільці Мокетубе. Зростом усього в п'ять футів з дюймом, важив він добрих двісті п'ятдесят фунтів. На ньому був сюртук з тонкого сукна, одягнений на голе тіло, і його пухке й гладке мідяне черево видималось над полотняними кальсонами. На ногах у нього красувалися пантофлі з червоними підборами, а за спиною стояв підліток з опахалом із покраяного на вузенькі стьожки паперу. Мокетубе сидів непорушно, його руки-плавці лежали на колінах, а широке жовте обличчя з заплющеними очима й пласкими ніздрями мало вираз непроникний, трагічний і відчужений. Коли ввійшов Три Коші з Брусницею, він не розплющив очей.

— Вони в нього на ногах ще зранку? — запитав Три Коші.

— Ще зранку,— відповів хлопець, не перестаючи помахувати опахалом.— Самі ж бачите.

— Атож,— сказав Три Коші.— — Бачимо.

Мокетубе не ворухнувся. Він скидався на статую, на малайського божка в сюртуку й кальсонах, без сорочки, в банальних пантофлях на червоних підборах.

— Я б не займав його, бувши вами,— озвався підліток.

— Бувши тобою, я б теж не займав,— відказав Кіш. Він і Брусниця присіли навпочіпки. Хлопець невпинно помахував опахалом.

— О Чоловіче,—звернувся Три Коші до Мокетубе,— послухай! — Ватаг не ворухнувся.— Він утік.

— Я ж вам казав,— знову озвався підліток,— Я так і знав, що він утече. Я ж казав.

— Атож,—мовив Три Коші.—Ти вже не перший кажеш нам опісля те, що ми мали б знати наперед. Тільки чого це ви, такі мудрі, вчора й пальцем не ворухнули, щоб не дати йому втекти?

— Він не хоче вмирати,— сказав Брусниця.

— А чого б це йому не хотіти? — здивувався Три Коші.

— Що він усе одно колись мусить померти, це ще не доказ,— озвався підліток.— Мене б це теж не переконало, дядьку.

— Помовч уже,— кинув йому Брусниця.

— Цілих двадцять років він слугував Чоловікові в затінку, тоді як інші з його племені гнули спину на полі,— сказав Три Коші.— То чого б це він не хотів тепер умирати, коли раніш не хотів гнути спину?

— І воно ж буде — раз, два, і по-всьому,— додав Брусниця.— Це швиденько.

— Оце ж і поясніть йому, коли зловите,—сказав підліток.

— Цить-но,— урвав його Брусниця.

Обидва індіанці сиділи навпочіпки, дивлячись в обличчя Мокетубе. Той був як неживий.. Здавалося, навіть дихання під цією товщею жирної плоті криється так глибоко, що й не догледиш.

—— Послухай, о Чоловіче! — звернувся до ватага Три Коші.— Ісетібега помер. І він чекає. У нас є його собака і його кінь. Але його невільник утік. Той самий, що тримав перед ним горня, що їв його їжу, з його миски. Він утік. А Ісетібега чекає.

— Атож,— підтвердив Брусниця.

— Таке не вперше трапляється,— казав далі Три Коші.—Таке саме сталося, коли Дум, твій дід, лежав і чекав, поки зійде в землю. Він лежав так три дні і все запитував: "Де мій негр?" А Ісетібега, твій батько, відповідав йому: "Я знайду його. Спочивай у мирі, я приведу його до тебе, щоб ти міг вирушити у свою дорогу".

— Атож,— підтвердив Брусниця.

Мокетубе не ворухнувся і очей не розплющив.

— Три дні Ісетібега полював у видолинку,— провадив далі Три Коші.— Навіть їсти додому не ходив, поки не зловив нарешті негра. Тоді й сказав він Ду-мові, своєму батькові: "Ось твій собака, твій кінь і твій негр. Спочивай у мирі". Це так сказав Ісетібега, що відучора лежить мертвий. А тепер утік негр Ісетібеги. Його кінь і його собака при ньому, але його негр утік.

— Атож,— підтвердив Брусниця.

Мокетубе не ворухнувся. Очі його були заплющені, страхітливо недвижну тушу охопила нездолання млявість, щось настільки застигле, що, здавалося, нічиєму голосові його не розворушити. Обидва індіанці сиділи навпочіпки й дивилися йому в обличчя.

— Це сталося, коли твій батько тільки-тільки став ватагом,— додав Три Коші.— І саме Ісетібега привів невільника назад, туди, де чекав його батько, щоб зійти в землю.

Обличчя Мокетубе було так само непорушне, очі не розплющилися. Три Коші перечекав трохи, а тоді звелів:

— Скинь з нього пантофлі!

Хлопець скинув їх. Мокетубе раптом почав відсапуватись, голі груди його заходили від глибоких від-дихів, наче він виринав зі своєї бездонної плоті назад до життя, як із води, з моря. Але очі його ще не розплющились.

— Він очолить лови,— сказав Брусниця.

— Авжеж,— погодився Три Коші.— Він тепер Чоловік. І він очолить лови.

IV

Увесь цей день негр служник Ісетібеги, заховавшись у стайні, стежив, як помирає ватаг. Негр походив з Гвінеї і мав років під сорок. У нього був плаский ніс і маленька кругла голова, трохи почервонілі внутрішні кутики очей; широкі квадратні зуби з синяво-рожевими яснами були випнуті вперед. Якийсь торговець рабами вивіз його з Камеруну ще чотирнадцятирічним хлопцем, і зуби у нього так і лишились не-підпиляні.

Відтоді він пробув двадцять три роки служником Ісетібеги.

Того дня, коли Ісетібега занедужав, служник смерком повертався в негритянський виселок. У цю неспішну годину в усіх хатинах готували вечерю, і від дверей до дверей ширився запах усюди однакового м'яса та хліба. Готуванням їжі заклопотані були жінки, а чоловіки, збившись у гурт при вході до вулички, дивилися, як служник повільно спускається схилом від будинку, обережно переставляючи босі ноги в непевному присмерку. Чоловікам здавалося, що очі його трохи світяться.

— Ісетібега ще не помер,— мовив старший.

— Не помер,— озвався служник.— Хто не помер?

У сутінках їхні обличчя здавалися такими самими, як і в нього, і різниця віку стала непомітною, і думки заховалися у непроникній глибині за цими обличчями, схожими на посмертні маски з мавп. Терпкий запах вогнищ і готованої їжі повільно плив у сірому присмерку, ширячись понад вуличкою і голими негренятами в пилюці мовби з якогось іншого світу.

— Якщо він переживе захід сонця, то дотягне йдо світанку,— озвався один.

— Хто це каже?

— Так кажуть.

— Атож. Так кажуть. Але ми знаємо лиш одне. Вони все дивились на служника, що стояв серед

них. Очі його трохи світилися, дихав він поволі й глибоко. На голих його грудях краплинами виступив піт.

— Він знає. Він сам знає.

— Нехай барабани скажуть.

— Атож. Нехай барабани скажуть.

Барабани заговорили, коли вже стемніло. Вони були з видовбаних кипарисових стовбурів і зберігалися у схованці на дні видолинка. Чому їх так переховували, ніхто не знав. Негри закопали барабани в намулі понад трясовиною, і охороняв їх чотирнадцятирічний хлопець, недоросток і німий зроду. Під хмарою москітів він просиджував навпочіпки цілі дні у багнищі, і єдиною його одежею був шар багна —ним він боронився від комашні. На шиї в нього висіла ликова торбинка із свинячим ребром, на якому чорніло кілька волокнинок м'яса, та дротяний нашийник з двома шматками лускуватої кори. Пускаючи слину, він мурмотів щось у стиснуті коліна; час від часу з кущів позаду нього нечутно виходили індіанці, зупинялись на хвилинку-другу, приглядалися до хлопця і відходили, а він так і не помічав їх.

З сінника в стайні, де служник лежав, ховаючись, ізвечора й пізніше, йому добре чутно було барабани. Вони бумкали за три милі, але він чув їх так, наче це діялося тут-таки під ним, у самій стайні. Йому здавалося, наче він бачить і багаття, і чорні руки, щомелькають на тлі полум'я, мідно поблискуючи. Тільки полум'я там не було. І світла було не більше, ніж тут, де він лежав па закуреному сіннику, і де щурячі лапки вигравали шелестливі арпеджіо на обтесаних сокирою теплих старезних кроквах. Єдиний вогонь, що там був, це курне багаттячко від москітів, за яким навпочіпки

сиділи жінки з важкими обвислими персами, тулячи ротами хлопчиків-немовлят до своїх набряклих від молока пипок,— сиділи задумані й глухі до барабанного гуркоту, і вогонь означав для них життя.

Зате вогнище горіло в хатині при мурованій стіні, де помирав у колі своїх дружин Ісетібега, лежачи під прив'язаними канделябрами і підвішеним ліжком. Негрові було видно дим, а якраз перед самим заходом сонця він побачив, як знахар у скунсовій безрукавці вийшов на передню частину палуби й запалив дві обмащені глиною палички.

— То він ще не помер,— проказав негр у шелесткий морок сінника, сам собі відповідаючи,— він чув, як перемовлялися між собою два голоси, обидва його власні:

— Хто не помер?

— А ти помер.

— Атож, я помер,— сказав він тихо.

Йому захотілось бути там, де барабани. Він уявив собі, як вихоплюється з кущів і вистрибує серед барабанів на своїх голих, худих, намащених жиром невидимих ногах. Проте він не міг цього зробити, бо такий стрибок виносить людину з життя туди, де смерть: вона сама поривається назустріч смерті і все-таки не помирає, бо смерть забирає людину лиш тоді, коли життя її доходить кінця, коли воно вже ледь жевріє — смерті треба настигнути людину ззаду, але ще за життя.

Тонкий шерех щурячих лапок завмирав легенькими повівами уздовж крокв. Раз колись він з'їв щура. Ще тоді, коли його, зовсім підлітка, везли до Америки. Судно пливло в тропічних широтах, і негри дев'яносто днів просиділи у міжпалубному приміщенні заввишки в три фути, чуючи, як нагорі п'яний капітан родом з Нової Англії наспівно вичитус з якоїсь книжки,—лише через десять років він дізнався, що то була біблія. Присівши навпочіпки на сіннику, він наче наяву бачив ту пригоду: цивілізований завдяки спілкуванню з людиною щур утратив природну вправність руху й окомір, і негр простяг руку й запросто схопив його, а тоді повільно зів, дивуючись, як це взагалі щури могли тут уціліти. У той час на ньому була тільки довга біла сорочка, що дав йому торговець рабами (він же й диякон унітаріанської церкви), і розмовляв він лише рідною говіркою.

А тепер він був голий, коли не брати до уваги бавовняних штанів, що їх індіанці купували в білих, та амулета на ремінці, яким він був підперезаний. Амулет складався з половинки перламутрового лорнета — Ісетібега привіз його з Парижа — і черепа мокасинової змії. Ту змію негр сам убив і всю з'їв, крім отруйної голови. Він лежав на сіннику, дивився на будинок, на пароплав, прислухався до барабанів і уявляв, що це й він там, серед тих барабанів.

У стайні негр пролежав цілу ніч. А вранці побачив, як з будинку вийшов знахар у скунсовій безрукавці, сів на свого мула й поїхав; негр застиг нерухомо і тільки дивився, як улягається пилюка, збита копитами обережного мула, а тоді раптом помітив, що він ще дихає — його вразило, що він і досі дихає і потребує повітря. Потім він знову ліг і став мовчки дивитись, так само не рухаючись,— білки його очей трохи світились, але

спокійним світлом, дихання було легке й розмірене. Він побачив, як вийшов Луї Брусниця і глянув на небо. Вже зайнявся ранок, і стало видно, що на палубі сидять навпочіпки п'ятеро індіанців у святкових убраннях; до полудня їх зійшлося вже двадцять п'ять чоловік. Надвечір вони викопали довгий рів, в якому смажитиметься м'ясо й пектиметься картопля. На цей час зібралося вже до сотні гостей — стриманих, спокійних і терплячих, незважаючи на свої незвичні європейські вбрання,—і негр побачив, як Брусниця спочатку вивів із стайні кобилу Ісетібеги й припнув до дерева, а тоді вийшов з будинку зі старим гончаком, що звичайно лежав біля стільця ватага. Гончака він теж прив'язав до дерева, і той сів там, поважно розглянувся по обличчях індіанців і завив. Собака все ще вив, коли зайшло сонце, і негр зліз по задній стіні стайні й спустився у видолинок, де протікав струмок. Там уже панував присмерк. Тоді він кинувся бігти. Він чув ззаду виття гончака, а біля самого струмка на бігу проминув іншого негра. Двоє чоловіків, один стоячи, а другий біжачи, зиркнули на мить один на одного так, наче їх розділяли цілі світи. Запала суцільна темрява, а він усе біг, стуливши рота, стиснувши кулаки, ритмічно роздимаючи широкі ніздрі.

Він біг у темряві. Місцевість була йому добре знайома, він часто полював тут з Ісетібегою, їдучи слідом лиса чи дикого кота на мулі поруч з ватагом, що був верхи на коні,— він так само добре знав цю місцевість, як і ті, хто його переслідуватиме. їх він уперше побачив другого дня надвечір. Доти він пробіг тридцять миль видолинком в один бік і вже встиг повернути назад за течією струмка; тепер він заліг у заростях дерев і звідти вперше побачив переслідувачів. Було їх двоє — вони йшли в самих сорочках та солом'яних брилях, а свої дбайливо згорнені штани несли під пахвами; зброї при собі вони не мали. Літнього віку, чере-ватеньким, рухатись швидко їм було не під силу; мине годин з дванадцять, поки вони здужають повернутись до того місця, де він зараз лежить.

— Тож до півночі можна відпочивати,—сказав негр. Він був так близько від селища, що відчував дим тих вогнищ, на яких готували їжу, і в негра промайнула думка: це ж він, мабуть, голодний, адже майже півтори доби й у нього ріски в роті не було.—Але ще більш мені треба відпочити,— сказав він сам до себе. Він раз у раз нагадував собі це, лежачи в заростях, бо від намагання відпочити, від втоми й поспіху, з яким він рвався до відпочинку, серце його калатало так само сильно, як перед тим від бігу. Здавалося, він забув, як відпочивати, і шести годин буде замало й на те, щоб відпочити, і навіть на те, щоб згадати, як це робиться.

Коли смеркло, він знову звівся на ноги. Спершу він думав іти цілу ніч спокійно й розмірено; все одно йому ж нікуди поспішати, але тільки-но рушив, як одразу погнав щодуху, захекуючись, широко роздимаючи ніздрі в задушливій дошкульній темряві. Він пробіг так наосліп добру годину, втратив уже напрямок і раптом зупинився; трохи перегодом він відрізнив від ударів власного серця стукіт барабанів. До них було десь так зо дві милі, не більше. Він подався в той бік і йшов, аж поки відчув їдкий запах курного вогнища. Коли він вийшов з гущини, барабани не змовкли, і тільки старший підступив туди, де втікач, відсапуючись, стояв у пасмі диму,— його ніздрі роздималися

й спадали, а очі на обліпленому багнюкою обличчі тьмяно поблискували в такт із диханням, немов блиск цей залежав від роботи легенів.

— Ми так і думали, що ти прийдеш,— сказав старший.— А тепер іди далі.

— Іти?

— Попоїж і йди. Мертвому не можна бути серед живих, ти сам знаєш.

— Еге ж, знаю.

Вони не дивились один на одного. Барабани не змовкали.

— їстимеш? — запитав старший.

— Я не голодний. Удень я зловив кроля і з'їв, поки лежав у заростях.

— Тоді візьми з собою трохи печені.

Він узяв шматок м'яса, загорнений у листя, і знову спустився до струмка у видолинку. Невдовзі звуки барабанів стихли. Розміреною ходою він ішов до самого світанку.

— Я маю дванадцять годин,— сказав він.— А то й більше, бо ж по сліду вони йшли вночі.

Присівши навпочіпки, він з'їв м'ясо і руки витер об стегна. Тоді підвівся, скинув штани, присів біля драговиння, обмастив себе всього багнюкою — лице, руки, тулуб, ноги — і, знову вмостившись навпочіпки, схилив голову на стиснуті коліна. Коли вже зовсім розвидніло, він відступив далі в болото, присів там знову та так і заснув. Не снилось йому нічого. Але добре, що він забрався в глушину, бо, прокинувшись раптом серед білого дня, коли сонце підбилося вже високо, він побачив двох індіанців. Вони стояли навпроти того місця, де він ховався, череватенькі, дорідні, добродушні на вигляд, трохи кумедні в тих своїх солом'яних брилях та довгополих сорочках; дбайливо згорнені штани індіанці все так само тримали під пахвами.

— Ну й стомлива робота,— озвався один з них.

— Я б волів оце вдома у холодку посидіти,—сказав другий.— Але ж там чекає Чоловік, поки зможе зійти в землю.

— Атож.

Вони спокійно огледілись. Один індіанець нахилився і зняв клубок реп'яхів з подолу сорочки.

— Клятий негр,— мовив він.

— Атож. Від них самий тільки клопіт та морока.

Вилізши пополудні на вершок дерева, негр подивився на селище. Тіло Ісетібеги лежало в гамаку між двома деревами, до яких були прив'язані кінь і собака, на галявині перед пароплавом повно було возів та візків, запряжних та верхових коней, мулів, а жінки з малими дітьми, старі жінки й чоловіки попрісідали строкатими купками вздовж рову, де смажилися цілі туші й повільпо курився густий дим. Чоловіки й старші хлопці всі вже мусили бути у видолинку — старанно позгортавши свої святкові вбрання й встромивши їх у розгілля дерев, вони, мабуть, подались у погоню за ним. Однак таки не всі: невеликий гурт чоловіків він побачив біля дверей будинку, тобто пароплавного салону; трохи згодом ті чоловіки винесли надвір Мокетубе на ношах з оленячої шкіри

та жердин хурмового дерева. Із свого високого листяного сховку негр, що на нього лаштували ці лови, незворушно дивився, як наближалась його неминуча загибель, і вираз його обличчя був так само непроникний, як і в Мокетубе.

— Ага,—тихо промовив він.—Отже, й він піде. Той, чиє тіло вже п'ятнадцять років мертве,— він теж піде.

Десь надвечір він зіткнувся лице в лице з одним індіанцем. Вони обидва були на протилежних кінцях кладки через багнистий потік — негр високий, худий, жилавий, невтомний і пройнятий розпачем, індіанець— дорідний і добродушний, живе втілення цілковитої і крайньої нехоті до будь-якого зусилля. Індіанець не ворухнувся і ані звуком не озвався; він стояв на колоді й дивився, як негр хлюпнувся в потік, виплив на другий берег і, затріщавши галуззям, зник у чагарях.

Перед самим заходом сонця негр лежав за поваленим деревом. По колоді повільно посувалася вервечка мурах. Він брав їх одну по одній і неквапливо їв, наче між іншим, як ото гість за обідом знічев'я куштує солоні горішки. Мурахи теж були солоні, і від них у роті набігало повно слини. Він їв їх не хапаючись і дивився, як з упертою і моторошною неухильністю вервечка посувається по колоді до своєї неминучої загибелі. Він не їв нічого цілий день, і під маскою присохлої багнюки на обличчі було видно тільки очі, як вони невпинно бігали в червоних обідках.

При заході сонця, коли він повз берегом струмка, щоб схопити жабу, його несподівано тупим лінькуватим ударом ужалила в передпліччя мокасинова змія. Удар був незграбний і залишив йому на руці два довгі порізи, як від бритви, а сама змія впала, відштовхнувшись від руки, розлючена й на мить зовсім наче безпорадна від власної неоковирності та шаленої злості.

— Вітаю тебе, предку! — сказав негр.

Він доторкнувся до голови змії і став дивитись, як вона вдруге вжалила його в руку, тоді втретє — удари були тупі, дряпучі й незграбні.

— Це тому, що я не хочу вмирати,—сказав він і повторив: —Що я не хочу вмирати.—У спокійному голосі його повільно наростав тихий подив. Так, наче тільки вимовивши ці слова, він збагнув свою жагу до життя, збагнув глибину й силу цього бажання.

V

Мокетубе взяв пантофлі з собою. Він не міг довго мати їх на ногах, коли рухався і навіть коли, поколихуючись, напівлежав у ношах, отож вони спочивали в нього на колінах, на килимку з оленячої шкіри — приношені й потріскані пантофлі, вже трохи скривлені, лак на них облупився, не стало пряжок на передках, і тільки підбори були ще червоні,— пантофлі лежали на його опасистому ледь живому тілі, що простяглося майже навзнак. І цілий той день носії, чергуючись між собою, терпляче тягли по болотах і тернистих чагарях злочин у погоні за жертвою злочину. Для Мокетубе це, певно, було так, наче його, безсмертного, волокли через пекло приречені духи тих, які за життя жадали йому погибелі, а, померши, стали мимовільними співучасниками його мученицької долі.

Коли перепочивали часинку, ноші ставили посеред гурту індіанців, що сідали навпочіпки, і Мокетубе застигав з заплющеними очима, умиротворений нарешті, хоча й сповнений передчуття неминучих дальших страждань. Тоді він ненадовго міг побути в пантофлях, що їх насилу натягував на його великі, недужі одутлі ступні хлопчак-служка. Обличчя Мокетубе набирало тоді трагічного й покірливого виразу і ставало глибоко зосередженим, як у людей з розладом шлунка. Потім рушали далі. Мокетубе не озивався і не подавав ніяких ознак життя чи то внаслідок своєї хронічної апатії, чи, може, завдяки таким високим чеснотам, як мужність або стійкість духу. Згодом ноші ставили на землю, і носії заглядали ватагові в лице, завмерле, як у ідола, жовте і все в краплинах поту. Тоді звичайно Три Коші або індіанець на ім'я Син Двох Батьків казав:

— Стягни їх. Шану йому віддано.

Пантофлі скидали з ватага. Обличчя Мокетубе не змінювалося, але тільки тоді помітним ставав його віддих, що виходив з безбарвних уст із якимось ніби хлипанням, а індіанці тим часом знову присідали навпочіпки, поки прибували розвідувачі та гінці.

— Ще нема?

— Нема. Він іде на схід. Надвечір добереться до гирла Тіпагу. Тоді поверне назад. Завтра ми зможемо його взяти.

— Маймо надію. Бо й так затяглося.

— Атож. Сьогодні вже четвертий день.

— Коли помер Дум, на це пішло тільки три дні.

— Але той чорний був старий. А цей молодий.

— Еге ж. Добряча гонитва. Якщо завтра його візьмемо, я виграю коня.

— Може, й виграєш.

— Еге ж. Марудна це робота.

Того дня в селищі скінчилася вся їжа. Гості роз'їхались по домівках і повернулися з запасами харчів на цілий тиждень. Того ж таки дня почав смердіти Ісетібега — коли перед полуднем стало спекотно й повіяв вітер, сморід рознесло далеко в обидва кінці видолинку. Негра, однак, не зловили ні в той день, ні в наступний. Надвечір шостого дня прибули розвідувачі й доповіли, що знайшли сліди крові.

— Він поранився.

— Маймо надію, що не сильно,— сказав Три Коші.— Ми ж не можемо послати з Ісетібегою такого, що не придасться йому ні до чого.

— Або такого, що його сам Ісетібега муситиме доглядати,— докинув Брусниця.

— Ми не знаємо,— сказав розвідувач.— Він заховався. Заповз назад у болото. Але ми розставили людей.

Тепер ноші понесли бігцем. До місця, де негр забрався в болото, була з година дороги. В поспіху й метушні забули, що на Мокетубе пантофлі, і коли дісталися на край болота, він знепритомнів. З ватага стягли пантофлі й привели його до пам'яті.

Коли смеркло, болото оточили. Індіанці сиділи навпочіпки під хмарою мошви та москітів, а низько над західним обрієм горіла вечірня зоря, і на небі вже висіялися сузір'я.

— Дамо йому час,— казали вони.— Завтра — це тільки інша назва для сьогодні.

— Атож. Даймо йому час.

Вони змовкли і втупились у темряву, в напрямку болота. Трохи згодом гамір там стих, і невдовзі з темряви постав розвідувач.

— Він пробував вирватись.

— Але ви завернули його назад?

— Він сам завернув. Ми злякались були на мить, усі троє. Ми чули, що він повзе поночі, але чули й щось інше, тільки не знали, що то таке. Отож ми й злякались, поки він не пояснив нам. Він просив, щоб його там і забили, бо темно і він не побачить у обличчя того, хто підійде. Але цей запах — то було щось інше, і він пояснив нам. Його вжалила змія. Два дні тому. Рука спухла й почала смердіти. Тільки цей запах, що ми тепер чули,— то було щось інше, бо опух уже зійшов і його рука зробилась маленька, як у дитини. Він нам показав. І ми її помацали, всі троє — вона зробилась маленька, як у дитини. Він просив, щоб йому дали топірця відрубати собі руку. Але завтра — це те саме сьогодні.

— Атож. Завтра — це сьогодні.

— Ми трохи були злякалися. Але він вернувся назад у болото.

— Це добре.

— Атож. Ми були злякалися. Сказати Чоловікові?

— Я подивлюся,— відповів Три Коші.

Він відійшов. Розвідувач, сидячи навпочіпки, знову почав розповідати про негра. Три Коші повернувся.

— Чоловік каже, що це добре. Можеш вертатися на своє місце.

Розвідувач подався назад у гущину. Індіанці сиділи навпочіпки довкола нош, врядигоди поринаючи в дрімоту. Після півночі їх розбудив негр. Він заходився кричати й розмовляти сам із собою, різкий голос його несподівано вирвався з темряви, а потім замовк. Почало світати. Лопотячи крильми, по блідо-жовтому небу повільно пролетів білий журавель. Три Коші вже не спав.

— Ходімо,— сказав він.— Настало сьогодні.

Двоє індіанців подалися на болото, шелестячи очеретом. Коли вони наблизилися до негра, він заспівав, і вони зупинилися. їм було видно, як він, голий, обліплений багнюкою, сидить на колоді й співає. Вони тихенько присіли навпочіпки, поки він скінчить. Негр співав щось своєю рідною мовою, піднісши обличчя до сонця на сході. Голос його був ясний і звучний, і вчувалося в ньому щось дике й сумне.

— Даймо йому час,—сказали індіанці. Сидячи навпочіпки, вони терпляче дожидали ще якусь хвильку.

Коли він скінчив співати, індіанці підступили до нього. Негр звів на них погляд через плече. Лице його покривала маска з потрісканої багнюки; очі налилися кров'ю, губи порепалися, ще дужче випнулися широкі квадратні зуби. Для присохлої маски на обличчі було замало місця, наче, наклавши її, він страшенно схуд; ліву руку він тулив до грудей. Від ліктя й до низу вона була обмащена чорною багнюкою і вже й на руку не

схожа. Вони чули, яким гіркуватим духом відгонить від негра. Він спокійно дивився на них, аж поки один з індіанців торкнув його за плече.

— Ходімо,— сказав індіанець.— Ти добре бігав. Тобі нема чого соромитись.

VI

Коли цього ясного й моторошного ранку вони підходили до селища, негр почав водити очима, як кінь. З рову, де смажилося м'ясо, низько над землею стелився дим, сповиваючи й гостей, що в яскравих, цупких та незручних убраннях сиділи навпочіпки й чекали і на подвір'ї, і на палубі пароплава — жінки, діти, старі. По видолинку розіслали гінців, а одного прислали наперед сюди, тож тіло Ісетібеги вже перенесли до могили, разом з конем та собакою, хоча запах його смерті ще не розвіявся біля будинку, де він проводив свої дні за життя. Гості потроху теж сходилися домо-

гиля, коли на схилі пагорба стало видно ноші з Мокетубе, що їх несли вгору індіанці.

Негр був серед них найвищий, його високо посаджена кругла голова, обліплена, багнюкою, підносилася над ними всіма. Він дихав важко, немовби відчайдушне напруження цих шести сповнених небезпеки й відчаю днів аж тепер навалилося на нього, і хоч вони йшли поволі, голі пошрамовані груди в негра тяжко здіймалися й опадали під щільно притуленою до тулуба лівою рукою. Він раз у раз поводив очима то в один бік, то в другий, наче нічого не бачив, наче не міг охопити поглядом того, на що дивився. Рот його був трохи розкритий, і видніли великі білі зуби; він почав захекуватись. Гості, що вже збиралися біля місця поховання, зупинялись і пристоювали, оглядалися на ноші з почтом, у декого були шматки м'яса в руках, а негр дивився на їхні обличчя безтямним, напруженим і неспокійним поглядом.

— Може, ти спершу попоїси? — спитав Три Коші. Він мусив сказати це двічі.

— Так,— відповів негр.— Справді. Я хочу попоїсти. Ззаду вже почала натискати юрба; ці слова переказували тим, хто був найдалі:

— Він спершу попоїсть. Підійшли до пароплава.

— Сідай,— сказав Три Коші.

Негр сів на краю палуби. Він важко хекав, груди його здіймалися й опадали, голова безупинно хилиталася з боку на бік, білки очей поблискували. Здавалося, він нічого не бачить не тому, що зір у нього пригас, а тому, що його охопила безнадія. Йому принесли їжу, і всі стали спокійно дивитись, як він силкується їсти. Він поклав шматок у рот і спробував жувати, але напівпережована маса почала виступати з кутиків рота й спливати йому на підборіддя й груди, і через якусь хвилину він перестав жувати і так і сидів, голий, покритий засохлою багнюкою,—миска на колі-пах, рот з недожованою їжею розтулений, очі широко розплющені й неспокійні, дихання нерівне й натужне. Індіанці вичікувально дивились на нього, терплячі й невблаганні.

— Ходім уже,— сказав нарешті Три Коші.

— Води,— озвався негр.— Я хочу води.

Джерело було трохи нижче по схилу, з боку негритянських хатин. Землю помережили полуденні тіні — о цій мирній годині Ісетібега мав звичай дрімати на

своєму стільці, чекаючи обіду та довгого пообіднього сну; для його служника-негра наставала тоді вільна пора. Він сідав на порозі кухні й балакав з жінками, що готували їжу. За кухнею тяглася низка негритянських осель, тихих і мирних, де жінки перебалакувалися через вуличку та дим з хатин стелився понад негренятами, що в пилюці скидались на ляльок із чорного дерева.

— Ходімо,— сказав Три Коші.

Негр ступав поміж індіанців, вищий за всіх їх. Гості прямували туди, де чекав Ісетібега з конем та собакою. Негр безупинно хилитав високо піднесеною головою, груди його тяжко здіймалися.

— Сюди,— сказав Три Коші,— Ти ж хотів пити.

— Так,— відповів негр.— Так.— Він подивився назад, на будинок, тоді вниз, на хатини, де сьогодні не горіло жодне вогнище, жодного обличчя не видно було в дверях, жодного негреняти в пилюці. Дихав він натужно.— Вона вжалила мене сюди, дряпонула через усю руку — раз, удруге й утретє. Я сказав: "Вітаю тебе, предку!"

— Сюди ось,— сказав Три Коші.

Високо підносячи коліна й закинувши назад голову, так наче він працював на тупчаку, негр розпачливо силував себе йти, але ніяк не міг зрушити з міс-

ця. Його очі горіли диким напруженим блиском, як то буває в очах коня.

— Ти хотів пити,—сказав Три Коші.—Ось вода. Біля джерела висіла тиква. В неї набрали води,

дали негрові й стали дивитись, як він намагається пити. Очі його все бігали, коли він повільно нахиляв посудину до покритого багнюкою обличчя. Індіанці дивились, як ходить у нього на шиї борлак і як іскриста вода каскадом збігає обабіч тикви на підборіддя й на груди. Потім посудина спорожніла.

— Ходімо тепер,— сказав Три Коші.

— Зараз,— відповів негр.

Він зачерпнув у тикву води, підніс її до обличчя і знов почав нахиляти; очі його безупинно бігали. І знов усі дивились, як рухається в нього борлак, а невипита вода, розбиваючись на безліч цівок, спливає по підборіддю і струменить по голих грудях. Вони чекали, терплячі, поважні, достойні, невблаганні — члени племені, гості й рідня небіжчикова. Потім води не стало, хоча спорожніла тиква перехилялася дедалі вище дном, а чорний борлак марно робив ковтальні рухи, коли вже й ковтати не було чого. З грудей негра впав до його закаляних ніг шматок розмоклої багнюки, і чути було, як у порожній посудині гуде його хрипке дихання: "Хек, хек, хек".

— Ходімо,— сказав Три Коші.

Він узяв тикву з негрових рук і повісив її біля джерела.